

ИСТРАЖИВАЊА

Академик Миомир Дашић

РЕВОЛУЦИОНАР, ЈЕРЕТИК, МИСЛИЛАЦ И ПИСАЦ

*Поводом Зборника радова Милован Ђилас
(1911-1995), Београд, 1996, стр. 383*

Овим словом,* о књизи Милована Ђиласа - Зборник радова, најприје изражавам њену добродошлицу. Пред нама је једна необична књига која већ самим својим насловом *Милован Ђилас* побуђује велику радозналост. У овој се књизи говори, размишља и вреднује личност која је уткана у савремену историју не само југословенских народа него и савременог свијета уопште. Јер, Милован Ђилас је већ више од пет деценија историјска личност, дио наше и свјетске историје, човјек који је својим дјелом изразито обиљежио савремену епоху. Био је дуже времена неприкосновени тумач марксизма - лењинизма и креатор идеологије југословенског комунистичког покрета, односно владајуће комунистичке партије, да би, увидјевши велике недостатке комунистичког система, постао непоштедни критичар те исте идеологије, чиме је стекао глас највећег дисидента комунистичког свијета уопште.

* * *

Прије него што покушам да представим ову књигу, нека ми буде дозвољено да кажем како је дошло до тога да баш ја, који се не бавим проучавањем савремене историје Југославије, говорим о Зборнику радова „Милован Ђилас”. Улогу приказивача ове својеврсне књиге прихватио сам као дуг према историјској личности Ђиласа али и према Уређивачком одбору у којему су истакнута имена наше књижевности, науке, публицистике, књижевне историје, политикологије, некадашњег политичког и државног живота (Матија Бећковић, Славољуб Ђукић, Момчило Зечевић,

---

*) Осврћ на књигу *Милован Ђилас* изговорен на промоцији 2. јула 1996. године у Подгорици.

Василије Калезић, Чедомир Мирковић, Латинка Перовић, Бранко Поповић, Мирко Тепавац, Момчило Цемовић). Наиме, када сам прије годину и по дана од стране Уређивачког одбора добио позив да напишем прилог за овај Зборник радова, усмено сам одговорио да то не могу радити јер се истраживачки не бавим процесима савремене историје, па, разумије се, ни Ђиласовим дјелом. Био је то више изговор једног историчара који држи до историјске дистанце и методолошког начела да је научно веома ризично било што писати о живим личностима и „живој” историји.

А мемоарски и моја маленкост је имала шта да каже о Миловану Ђиласу, односно о његовим чланцима, о новим темама које сам и ја, као и многи други студенти, давне 1953. године, не само радо читао него и нескривено прихватао нове идеје „друга Ђида”, водећег идеолога југословенских комуниста. Био сам и међу оних неколико стотина студената окупљених на ондашњем Тргу Маркса и Енгелса (данас Пашићевом тргу), испред зграде Централног комитета СКЈ, одакле смо посредством Радио-Београда, преко звучника, по цичи и зими, 17. јануара 1954. године, пратили оно што се дешавало на пленуму ЦК „О случају друга Ђиласа”. Било је тада међу нама доста и удбоваца и „најсвеснијих Титових комуниста”, чији је циљ био да нас „изнутра разбију” ако будемо покушали да демонстрирамо против пленума и Титове „правилне партијске линије”. Био сам разочаран најприје Титовом осудом „друга Ђиласа који се одвојио од најужег руководства Партије”, а затим теоретско-бирокуратским образложењем Едварда Кардеља, неформално друге личности у КПЈ, који је Ђиласове идеје квалификовао немарксистичким и ревизионистичким. Ђилас је у свом првом наступу бранио своје ставове, али без оне полемичке оштрине на коју смо били навикли у његовим ранијим иступањима и полемикама у штампи. Благо је бранио своје идеје, позивао се на демократизам и изворни марксизам, тражио расправу о покренутим питањима... А онда је настала она застрашајућа бујица напада од „правовјерних” другова у Партији, који су у њему, Ђиласу, препознали све најгоре -„ревизионисту”, „барјактара контрареволуције”, „фракционаша”, „берштајновца”, „малограђанина” на којег су утицали британски лабуристи, а чуло се још много других тешких оптужби које нијесу слутиле на добро нашем теоретичару. Покушаји Владимира Дедијера и Митре Митровић да у Ђиласовим „новим темама” виде и нешто позитивног остали су без икаквог утицаја на исход Пленума.

Послије тих ригидних оптужби, Ђилас је неочекивано признао све своје грешке, посипао се толико пепелом по глави да сам био више него разочаран у њега и истовремено понижен, као и многи моји другови. Многи од нас су отишли са Трга Маркса и Енгелса депресивни и сломљени због Ђидовог пониженог покајања које је било више него пораз. Тај његов „самокритички” заокрет нијесмо му многи од нас могли опростити дуго, дуго, а ја, чини се, све до 12. маја 1986. године, када сам га, заједно са једним његовим даљњим братствеником, доктором историјских наука, посјетио у његовом стану у Палмотићевој улици. Подсјетивши га на тај догађај и мој доживљај - мирно је одговорио: „Ви професоре, изгледа, још нијесте свјесни шта значи бити јеретик у комунистичкој партији, отпадник од вјере уопште. Ја сам онда увидио да се, последије бујице ригидних квалификација коју су ми упутили дотадашњи другови, сарадници, а међу њима је било и оних који су ми се дотада исказивали и као пријатељи, не штедећи ме ни у чему, најприје мора спасавати глава. Зато је и настало оно моје, за вас читаоце мојих чланака и могуће сљедбенике, неочекивано признање свих наводних грешака и грехова према Партији...” Касније је о том свом духовном клонућу Ђилас, између осталог, писао да се то не може објаснити „другачије него својим верништвом у комунизам, па тиме ни могућношћу одвајања без посртања и срама - таква је судбина свих верника пре него што се коначно одвоје од вере”.

Да Ђиласова „погрешна схватања” нијесу ни на пленуму ЦК СКЈ, 17. јануара 1954. године, ни у партијским организацијама „послужила за начелну расправу”, како би то било природно очекивати од једне Партије која је дотад чак и дозвољавала скромну либерализацију, и која је била „прокламовала, већ поодавно да се одвојила од стаљинизма” и доминације Совјетског Савеза над Југославијом - било је више него јасно. И сам сам доживио велику критику с епитетом „Ђиласовац”, када сам почетком фебруара 1954. године, на састанку партијске организације на **Групи историја** на Филозофском факултету Београдског универзитета, поставио питање: зашто се не би и другачије, демократскије расправљало о Ђиласовим „погрешним схватањима”. Због тога питања доживио сам бујицу критика и пријетњи искључењем из СКЈ. Остао сам тада у Савезу комуниста Југославије, само захваљујући чињеници да сам у међувремену био дипломирао и да сам одмах отишао са Факултета. Касније се само ту и тамо говорило о мени као „Ђиласовцу”, али, на срећу, све је остало без посљедица за мене. Ову причу казујем, овдје, у сизију да покажем да

су и ова моја сјећања могла, наравно, у развијенијој форми, наћи мјесто у овом Зборнику радова. Разлог зашто нијесам прихватио позив Уређивачког одбора, посебно његовог координатора Цемовића, већ сам навео.

* -

И, ето, тај дуг покушавам да надокнадим овим ријечима добродошлице књизи *Милован Ђилас*, књизи својеврсних разговора о овој историјској личности, сјећања на њега, казивања о његовом политичком и публицистичком, књижевном и другом раду и тако обимном дјелу.

Шта све садржи ова, да поновим, необична књига? Каква је њена структура? Зашто је и из које потребе настала? Ко су њени аутори и како они виде личност, дјело и вријеме Милована Ђиласа, које је и њихово вријеме? Могло би се, наравно поставити и још много других питања у вези са садржајем ове књиге и племените намјере њеног уређивачког одбора да њоме покрене, отвори расправу о значају идеја Милована Ђиласа у савременој историји, прије свега нашој, југословенској, али и свјетској.

Књига *Милован Ђилас* састоји се из шест дјелова: *Предговор*, *Зборник радова*, под насловом *Политички и публицистички рад*; *Књижевни рад*; *In memoriam*; *Биографски и библиографски подаци*, *Догађај*, *Напомене*.

У *Предговору* (стр. 9-11), под насловом: *Побуњеник, мислилац и њисац*, Уређивачки одбор даје синтетичко објашњење својих мотива и разлога да сачини ову књигу о Ђиласу „крај толико његових књига и толико списа других који анализирају Ђиласов политички и публицистички рад?”

Приређивачи су се одлучили на публикавање овог Зборника из разлога што је Ђиласово дјело, ипак, у нас „мало познато и оскудно тумачено у сразмери са великим значајем и публицитетом које је стекао у свету”. Разлози због чега је то тако су добро познати - његово дјело је предуго анатемисано и прогоњено и, наравно, са великим закашњењем објављивано на српском језику код нас. Осим тога, нека наша тумачења Ђиласових радова, насталих послје његовог искључења из најужег југословенског руководства и напуштања Партије као да су још под идеолошком присмотром, оцјене о њима су једностране, површне, мијешају се са процјенама Ђиласове новије политичке и публицистичке

мисли, различито се оцјењује његово књижевно дјело. Још увијек има оних који нијесу спремни или не знају да „одвоје писца од његовог дела”, још не разлучују времена и друштвене појаве у њима. Ријечју, има још неприхватања и неразумијевања Ђиласових визионарских идеја које су се рађале прије четири деценије а он их касније зрелије осмишљавао.

Док су се у нас релативно мало проучавали Ђиласови теоретски, политички и публицистички списи, дотле је у иностранству његовим радовима придаван и придаје се велики студиозни значај. Тако, на примјер, приређивачи наводе да је на Оксфорду Ђиласова *Нова класа - анализа комунистичког система* проглашена за једну од 100 књига „које су извршиле највећи утицај на културу и цивилизацију Европе” нашег стољећа. У нас се, међутим, о овој истој студији још увијек изричу оцјене у оквирима познатих идеолошких стереотипа. Може се рећи да ова студија није у нас ни честито прочитана а о научном вредновању и да не говоримо. Уређивачки одбор наглашава да су тумачи те студије на страни били „у двострукој предности: читали су је на време и вредновали без идеолошког анимозитета”. И у овом случају, дакле, што није први пут, величину једног дјела открили су нам странци, па тек оно крчи пут признања на домаћем терену.

Са Ђиласовим књижевним остварењима стање је још лошије. Има још његових књижевно-умјетничких радова, као, на примјер, Ђиласов најобимнији роман - *Светлови и мостови*, који још није објављен на српском језику, а њемачком читалаштву је доступан од прије девет година. Зар то не говори о потреби, и то неопходној, да је вријеме да се Ђиласова дјела штампају код нас, не само у избору него у цјелини, као сабрана дјела. То би био основ за проучавање Ђиласовог мисаног опуса, иначе разноврсног жанра. Утолико то треба урадити што прије пошто ни Ђиласов цјеловити и објективни портрет још није написан. Додуше, Ђилас је дао свој портрет - младог литерате, револуционара, радника, комунистичког идеолога, политичара, заточника и комунистичког дисидента - у својим мемоарским и другим аутобиографским списима. Али од тог личног портрета, који се одликује примјерном објективношћу, ваља поћи даље, и истраживачком научном методом утврдити многе чињенице, вредновати идеје, политичке и књижевно-умјетничке мисли овог осебујног ствараоца и објективније и реалније приказати у много чему контроверзну Ђиласову личност и одредити јој мјесто у савременој историјској епохи и у нас и у свијету.

Чини се да овај Зборник представља први покушај да људи разних струка, савременици, некадашњи сарадници, бивши функционери,

пријатељи Милована Ђиласа и поуздани свједоци његовог времена, као и ревносни читаоци његових дјела освијетле и његову личност и искажу своје вриједносне судове о његовом обимном дјелу.

Најобимнији дио ове књиге насловљен је *Политички и јублицистички рад* (стр. 17-206). У њему је заступљено шеснаест аутора.

Лорд Овен, добро познати савремени британски дипломата, у свом кратком есеју *Милован Ђилас - личности и дјело* (стр. 17-19), истиче да је Ђилас имао више утицаја на њега од „Александра Солжењицина или других познатих комунистичких дисидената”. Његове публицистичке, политичке радове читао је још као студент медицине, јер су редовно објављивани током 50-тих и 60-их година у литерарном и политичком часопису „Енцоунтер”. Од њега је сазнао много чега из прошлости Југославије, посебно о југословенским национализмима, о Ђиласовом заступању демократије, која би, да је побиједила, можда, спријечила „садашњи српско-хрватски, српско-муслимански и муслиманско-хрватски рат”. Али Овен каже и ово: „Демократија за Југославију, чији је поборник био Ђилас, без сумње би убрзала њен распад, што је био један од разлога да против ње буде и Тито”. Има у овом кратком тексту и других, Овенових, рекао бих, противурјечних гледања на распад Југославије. Тако, на примјер, он узрок распада види у недостатку демократије, али и у недостатку одбране интегритета „своје земље” коју „чак и демократије бране” користећи „силу за спречавање сецесионизма”. Закључак је Лорда Овена да су многи „допринели уништењу свјетске комунистичке идеологије”, али Ђиласов „рад оставио је неизбрисив траг”. „Иако је живео у Београду, његови сународници изгледа нису довољно извучили из његове мудрости”. Ђиласово дјело и предвиђања - каже Овен - говоре да „није ни први ни посљедњи пут да пророк као што је он не ужива поштовање у својој кући”.

Опширнији прилог Лазара Колишевског - *О друћу Ђиласу* - (стр. 21-32) мемоарског је карактера и представља политичко-историјски извор од значаја за савремена историјска кретања и односе у југословенском комунистичком покрету. Свједочења Колишевског о дружењу са Ђиласом, с обзиром на то да је Колишевски дуго био водећа политичка личност Македоније, и да је такође обављао високе дужности у југословенским политичким и државним врховима, има снагу прворазредног историјског извора. Њих двојица су се сусрели као партијски функционери још 1940. године до 1954. и њихови контакти су били чести. Посљедњи пут су се сусрели „пре неколико година”, када је Колишевски

посјетио Ђиласа „у његовом стану”, „и растали се као другови”. („Дакле, за ово времена за мене је био и остао „друг Ђилас”). Има у том свједочењу занимљивих и непознатих података, чињеница од значаја за савремену историју. Ипак, исказ Колишевског о сукобу Ђиласа са Партијом чини се најдрагоцјенијим историјским свједочанством. Колишевски свједочи да је Тито „сазвао Политбиро у библиотеци у Старом двору”, на који није позвао Ђиласа иако је он био члан Политбироа и секретар ЦК СКЈ за идеологију и пропаганду. Тај метод - каже Колишевски - Тито је поновио у познатом „случају” Ранковића. Ријечју, Тито му није дао могућност да у Политбироу изнесе своје погледе и поред тога што је Ђилас, у току сједнице телефоном то тражио од њега. Ђилас је предложио - обавијестио је Тито учеснике на сједници Политбироа, по завршетку телефонског разговора - „да остане у форуму с тим да има могућности да у листу „Борба” на једној страни износи своја мишљења и схватања”, а да, на другој страни, Кардељ износи опречна мишљења. То би био као сукоб Ђиласових лијевих и Кардељевих десних погледа у Патрији, „а у средини би се налазио Тито, као прави центар”. Таква пракса је „постојала у Русији када је Троцки своје погледе и мишљења о друштву и Партији износио у „Правди” на супрот мишљења Стаљина и његових присталица”. (Ипак, Троцки је последије тих дискусија морао да напусти СССР и да затим изгуби главу). Наравно, Тито је са Кардељем већ био отписао Ђиласа. Њему неће бити допуштено да било шта објављује ни онда ни касније. Има и других детаља у казивању Лазара Колишевског који говоре о жестини напада Тита на Ђиласа, као, на примјер, онај када је 1977. године Ђилас у својој књизи *Рајна времена* описао преговоре са Њемцима 1943. године, за вријеме битке на Неретви. Ђиласу је Тито приписивао и промјену имена КПЈ у Савез комуниста Југославије, иако - каже Колишевски - Ђилас ту није ништа сам одлучивао. „О промени имена сви смо били сагласни”. Насупрот „Титу који је био осетљив и прекр према Ђиласу”, Колишевски каже да Ђилас „без обзира на његов положај, о Титу није никада писао са мржњом и увредом”.

Свој прилог Колишевски завршава, у Скопљу 19. јануара 1995. године, предлогом да би било „добро за многе генерације млађих, али и за нашу генерацију, која је била савременик догађаја око Ђиласа, да се поново објаве сви они чланци које је Ђилас писао и објављивао” у „Борби”, 1953. године, а који су били повод за „почетак његовог краја у политичком врху некадашње Југославије од шест република и две покрајине”. Ово и због тога „што смо још 1968. рекли да личимо на

диносаурусе који су пропали због своје гломазности и неспособности за акцију и који су збрисали мање, али за живот способне врсте...”. Те године (1968) кад је југословенско вођство расправљало „о догађајима у Чехословачкој и о сукобима са београдским студентима” рекли смо да је управо генерација Титова, „наша генерација потиснула седам генерација које су живеле у нашој сенци и нису могле да дођу до изражаја” - закључује Колишевски своје свједочење о друговању са Ђиласом, истичући да је на вријеме увидио све негативно у комунистичком систему и пророчки предвидио његов крах.

Прилог Светозара Вукмановића Темпа - *Милован Ђилас - уђућкани жлас прошестиа* - (стр. 33-41), написан у Режевићима, 10. децембра 1994. године, својим насловом довољно јасно говори шта Ђиласов некадашњи партијски друг, па и лични пријатељ и високи функционер и сам строги критичар Ђиласових схватања, данас мисли о Ђиласу и његовим прогресивним идејама због којих га је партијски пленум уђутако 1954. године, а власт осудила на робијање. Ту неправду, каже Темпо, „не можемо никако поправити”, али можемо поправити неправду коју смо му учинили изношењем неистина о Ђиласу, одузимањем генералског чина, одликовања и других признања која је заслужио „када је био у самом врху једне велике борбе против фашистичког окупатора”. Вукмановић признаје да је и сам „досолио” тада осуди Ђиласа, али признаје да је, када је проучио његове радове, дошао до сазнања да је управо том осудом, „истовремено, прекинут и процес остваривања демократизације, односно одумирања Партије”, чиме је „нанесена непроцењива штета прогресивним кретањима не само у нашем друштву него и шире”.

Још један Ђиласов саборац и високи партијски и државни функционер - Мијалко Тодоровић у свом тексту: *Можда је могло и дружачије бити* (стр. 43-51) истиче да је Милован Ђилас „изузетна личност у југословенском револуционарном (комунистичком) и радничком покрету”, да је личност која се са одлучношћу и жаром борила за „комунизам и онај систем који је комунистичка партија успоставила након НОБ и револуције, а да се после разочарења у тај систем и политику система са једнаком енергијом и жестином” критички обрушио на њега и то не са реакционарних, антикомунистичких позиција, што се у нас испоставља само и једино као национализам”, чему су склони разни „дисиденти” и „критичари” - негатори демократско-социјалних односа

у друштву. Ђилас је, по њему, био и остао прогресиван критичар једног система без будућности, увијек је био за демократију, није се претјерано срдито ни на водеће људе који су га послали у тамнице, излагали „прогонима и свакојаким испаштањима”. Био је, по Тодоровићу, Ђилас и против Стаљина, „али и Тита као могућег Стаљина”, није у својој критици штедио ни стаљинизам ни титоизам, односно национализме и нациократије на јужнословенском простору, трагао је за демократским рјешењима и предлагао демократска рјешења од будућности. Тај велики „бунција устао је против устаљеног и устајалог реда и поретка ствари и у Југославији и у свјетском комунистичком покрету којим је доминирао стаљинизам све до коначног слома реалног социјализма. За Мијалка Тодоровића „Милован Ђилас остаје несумњиво једна од наших најистакнутијих политичких личности у новијој историји”. Био је жртва стаљинизма и титоизма, кажњаван за своје прогресивне идеје непримјерно савременом друштву, што је допринијело „његовом израстању у светску дисидентску фигуру”. Тако данас види, сагледава Ђиласа и његово дјело Мијалко Тодоровић, учесник Пленума који је ригидно извршио осуду овог мислиоца, духовног критичара, интелектуалца немирног духа - „бунтовника”. У тој критици и сам Тодоровић је био активан, упутивши и нама студентима пред здањем ЦК оштре ријечи како смо се усудили да смо ту ради подршке „ревизионисти” Ђиласу. Ова накнадна покајничка правдања пред историјом треба разумјети као дио наше савремене историје, али и као доказ како жртва својих идеја, а то је случај са Ђиласом, постаје и тријумфалан побједник.

Есеј Мирка Тепавца - *Милован Ђилас - човјек и време* (стр. 53-58) спада у сам врх политичке есејистике, написан јасно, концизно, ријечима тијесно а мислима пространо, образац је како се може дати портрет не само једне маркантне личности него и читавог времена, а Ђиласово доба је било више од бурног раздобља. За Тепавца, који је и сам био жртва титоизма - стаљинизма у југословенској варијанти - на срећу не онако срамно и нечовјечно као што је то био Ђилас - интелектуалца и човјека лишеног макар и вербалне освете према својим егзекуторима, Милован Ђилас је од „поносног брђанина, Црногорца и Србина и Југословена”, постао образовани Европејац и свјетски интелектуалац, човјек лишен ускогрудости и провинцијалног национализма, карактеристичног за менталитет интелектуалаца нашег поднебља. Својим радом и дјелима Ђилас је поставио „висока мјерила својој средини коју је храброшћу, талентом и интелектом надвисио”. Историја - закључује Мирко Тепавец

- заборавиће „многа имена из раздобља које се поклапа са Ђиласовим животним путем”. Запамтиће само Тита, војсковођу, државника и моћника. И Милована Ђиласа - „друкчијег човјека”.

Ова оцјена ће се, увјерен сам одржати и поред тога што је изречена од писца који, иако није историчар, зна шта значи историјска дистанца за изрицање историјских вриједносних судова.

За разумијевање Ђиласовог стваралаштва и прихватања његових мисли у западноевропском свијету од значаја је прилог Десимира Тошића, публицисте и савезног посланика, демократе који је децембра 1968. године штампао под насловом *Ђилас између 1953. и 1968. - Од робије преко јуџа у иностранство* (стр. 59-69), у листу *Наша реч* у Лондону. Овај прегледан текст о петнаестогодишњем дјеловању овог храброг човјека и изврсног интелектуалног ствараоца, чије су дјело и мисли плијенили западноевропску и свјетску демократску културну јавност, Тошић је завршио: „Без обзира на то шта се у будућности може догодити, у Миловану Ђиласу лежи један примјер, изузетан примјер, од кога само они који не мисле и не верују ништа - неће ништа научити”.

Тошић је 1. маја 1995. године у тексту *Post scriptum*, (чини наставак претходног прештампаног написа, стр. 69-76), написаном за овај Зборник, о Ђиласу и његовом дјелу, између осталог, у закључку истакао да ће тек доћи вријеме када ће „личност, дело и визије Милована Ђиласа бити признати и бити у исти мах путоказ за срећније, слободније и цивилизованије друштво које мора једног дана и у нама и пред нама бити створено”.

У кратком тексту - *Појединац између класе и нације* (стр. 77-82), Стеван К. Павловић, професор историје на Универзитету у Соутхемптону, Енглеска, каже да је Милован Ђилас јединствена историјска личност. Тако њега и његово дјело доживљавају и други историчари „источне Европе на Западу”. „Иностранци свијет - каже Павловић - који, иначе, не може да разуме сложену историју јужнословенских земаља”, једино може да разумије да у такмичењу између нације и класе, не цвјета „интелектуална слобода” како је писао Ђилас. Западни свијет - истиче овај историчар - о балканским „великанима” врло мало зна, „мртве диктаторе Југославије је већ заборавио, али зна за Ђиласа”. Ђиласово име је „симбол једног домаћег замаха на кога сваки у Црној Гори, у Србији, на јужнословенском, на Балканском полуострву, може да буде поносан” - истиче историчар Павловић.

Ване Ивановић економиста и публицист, генерални конзул у Лондону Кнежевине Монако од 1967. године, у тексту *Нека сјећања из*

емигранције на Милована Ђиласа (стр. 83-87) саопштава своје утиске Ђиласовим чланцима у *Борби* из 1953. године, а онда описује и своје прве сусрете са њим у Америци 1968.

Милош Мишовић, у чланку *Политички бродолом идејног одметника - како је настао „случај Ђилас“* (стр. 89-118), у главним цртама објашњава политички крах Милована Ђиласа, који је на Трећем пленуму ЦК СКЈ, јануара 1954. искључен из ЦК, удаљен са свих функција „и проглашен идејним отпадником“ од Савеза комуниста Југославије. Мишовић ревносно излаже хронологију догађаја који су претходили Ђиласовим идејним погледима на југословенску друштвену стварност и стање у комунистичком покрету почев од VI конгреса КПЈ-СКЈ, па до јануарског пленума ЦК 1954. године. У овом напису, између осталог, Мишовић подсјећа да је расположење за политичке промјене било толико снажно и раширено да је дошло чак и до „малог рата“ између „Борбе“ и „Политике“ око примата објављивања Ђиласових чланака. Има код Мишовића и других занимљивих свједочења о току догађаја који су ишли у сусрет сукобу Ђиласа с Партијом, чији је био водећи идеолог.

И Момчило Цемовић под насловом *Милован Ђилас љобуњеник и вјесник промјена* (стр. 119-144) саопштава своја сазнања о политичкој дјелатности Ђиласа, као идеолога и торетичара СКЈ, дијелећи ту његову дјелатност у три фазе: 1) до 1948. године, до времена „када је убијеђени марксиста и досљедни поштовалац „прве земље социјализма и Стаљина“ пропагирао комунизам; 2) послје сукоба са Совјетским Савезом, „када је постао најистакнутији и најплодотворнији критичар стаљинизма“, и 3) послје јануара 1954. године, када је постао најоштрији критичар комунистичког система у нас и у свијету уопште, због чега је био осуђен и заточен. Цемовић више посредством познатих партијских докумената и литературе него на основу својих сјећања и сазнања из оновремених политичких и публицистичких Ђиласових списа, али и разговора које је посљедњих година водио са Ђиласом, пише о њему као поборнику политичких промјена, његовом отпору и побуни против устајалог комунистичког система, даје прегледну слику тока стаљинистичког обрачуна са Милованом Ђиласом. Најзад Цемовић подсјећа и на Ђиласово писмо Јосипу Брозу Титу, од 20.03.1967. године, написаном, дакле, непуна три мјесеца послје изласка из затвора, у коме је изразио искрену забринутост „за судбину југословенске државе“, с једином жељом да својим мишљењем укаже шта би ваљало учинити за унапређење даљег развитка земље и друштва. Као што је познато, на то писмо пророчанске визије о неславној будућности Југославије Тито није одговорио.

Оштро перо новинара и публицисте Славољуба Ђукића у критичком напису *Авангардисти и еџиџони* (стр. 145-149), казује како су Ђиласове идеје, па и сама његова личност, „са необичном биографијом, често биле предмет разговора у затвореним интелектуалним круговима, и увек са опречним мишљењима”. Посебно је од значаја, као историјски извор, његово интерпретирање мишљења Марка Никезића, првог човјека комуниста Србије с почетка седамдесетих година, о Ђиласовој појави, чија су идејна гледања и критика комунизма, битно утицали на идеолошка отржења и Никезића и његовог руководећег интелектуалног круга. Али ту су и неколико детаља који говоре о стално „будним” епигонима актуелних режима који су мотрили на све оно што је било везано за славног дисидента, „кога је уважавао цео демократски свет, и коме је природно припадало водеће мјесто у плуралистичком друштву”. Отишао је Ђилас из живота (20. априла 1995) у вјечност, у историју, оставивши на маргинама политике и плуралистичког друштва, „као свједок пропасти земље коју је стварао, али као критичар режима, чије мишљење нису уважавали многи водећи српски интелектуалци и политичари Србије”.

Размишљајам гласно поводом овог Ђукићевог луцидног написа: да ли наша напаћена отаџбина има демократску будућност ако се зна да је садашњи југословенски парламент, некадашњем предсједнику из педесетих година, одбио да ода дужну пошту макар минутом ћутања! Тако се десило - закључује С. Ђукић - да Милован Ђилас ни мртав „није имао места у новој, плуралистичкој Југославији”.

Са историографског становишта врло је занимљив прилог Слободана Нешовића - *Фрагменти из сусрета са Милованом Ђиласом 1944-1994*. (стр. 151-161). Нешовићева свједочења о сусретима са Ђиласом, са дужим прекидима, трајала су пола стољећа. У закључку тог свог мемоарског казивања Нешовић каже да је Ђилас био и остао виспреди интелектуалац који је знао да су „врхунска литература и поштена историографија, која не прећуткује и не скрива истине, моралне дисциплине”. Полазећи од таквог свог кредоа Ђилас је свјесно „поднео на њихов олтар” себе као жртву.

Драган Марковић у свом надахнутом чланку *Јеретик и „Борба”* (стр. 163-174) објашњава како се десио невјероватан феномен да је Ђилас „јеретик” - „и духовно и биолошки” - преживио не само своје прогонитеље већ и саму „цркву”, њене догме и каноне. Марковић, као један од најуспјешнијих српских и југословенских новинара и публициста, свједочи

о времену и приликама у којима је Ђилас постао чувени „јеретик” и какав је био његов даљи ход по мукама. Ђиласова критика комунизма отпочела је на страницама „Борбе” у којој је Марковић био онда млади новинар. Ђиласове чланке сви новинари „Борбе”, укључујући и главног уредника Ивана Шибла, читали су са „великим задовољством”, све док их директор „Борбе” Вељко Влаховић, иначе, досљедан послушник Тита и Кардеља, није упозорио да је Кардељево мишљење „да смо пали на испиту из марксизма” због објављених 13 чланака Милована Ђиласа. „Борбу” је „случај Ђиласа” тешко погодио. Није било неких репресалија - каже Марковић - над новинарима, али заоштравање „дисциплине” мишљења имало је утицаја да „лист постепено губи углед код читалаштва”. Милован Ђилас је годину дана касније (24. јануара 1955.) отпочео своју робијашку голготу, али је наставио свој „бунт” и надживио - и биолошки и филозофски - и своје прогонитеље и комунистички систем - закључује Марковић.

Историографског је такође значаја и чланак *Ђилас и четиници* (стр. 175-188) Слободана Инића. Чланак је студиозно писан на основу извора и релевантне литературе. Повод за овај рад Инић је нашао у, по његовом мишљењу, вјероватно „најбољој књизи Милована Ђиласа - *Революционарни рай*, одакле су и коришћени сви ексцерпти за овај текст”. Ђилас је у тој књизи заиста изнио - каже Инић - „можда политички најпотпуније, становиште о четницима, проживљено лично у току рата и, касније, послје рата, развијано и дорађивано”.

Занимљив је и текст познатог архитекте Радосава Зековића - *Ђилас и Голи оток* (стр. 189-200), ђака Беранске гимназије, који је био један међу најмлађим страдалницама на Голом отоку - острву незапамћеном по мучеништву људи и за многе острву смрти. У овом тексту Зековић приказује Ђиласа као контроверзну личност, како у животу тако и у политици, али и као човјека који никада није ником „вратио мило за драго, чак ни Броз, који му је највише зла учинио”. Свакоме је омогућио да изрази своје мишљење ако је био у ситуацији да води са њим дијалог. Отуда - каже Зековић - а могуће и због „старе представе о њему, Ђиласове изјаве о Голом отоку нијесу имале заслужен одјек”. Зековић наводи двије Ђиласове изјаве о Голом отоку, гдје је вршен, по Ђиласовој оцјени, „за Партију и комунисте катастрофалан” обрачун „међу комунистима”. За методе који су примјењивани на Голом отоку мало је ријеч да су били нечовјечни, „то је једна од највећих срамота Савеза комуниста Југославије” - мишљење је Ђиласа. Зековић каже да, по свему судећи, Ђилас није имао

„заслуга за стварање Голог отока и режима на њему”, јер те заслуге пропадају Кардељу и Брозу. Ипак, страдалник Зековић допушта да је Ђилас био обавијештен о нечовјечном мучењу заточеника на Голлом отоку, али да, ипак, није учинио ништа да би се с тим мучењем људи престало. Шта је од свега тога истина ваља препустити оцјену истраживачима савремене историје, јер Голи оток је само симбол мучења у комунистичком систему.

Зборник радова се завршава прозом Новака Килибарде - *О Миловану Ђиласу* (стр. 201-206), у којој овај познати књижевник приповиједат како је у јануару 1954. године доживио Ђиласово скретање „с пута којим је до тада ходао”. Прича Килибарда како је у Црној Гори Ђилас сматран богочовјеком, како га је „видио уживо кад су га с јесени 1953. године студенти носили на рукама кроз Београд”, како се онда Ђилас „није скидао са журнала” у биоскопима, сјећа се како се Ђилас гушио у сузама „када је изговорио” некролошко слово Борису Кидричу, као и да се послје много година срео са Ђиласом на Сајму књига у Београду, тада се и руковао са њим, био је приказао његову књигу о Његошу „врло позитивно у НИИ-у”. А онда ту је и Килибардино подсећање да је у једном свом политичком интервјуу, више узгредно, случајно изјавио „да су наше данашње невоље с авнојевским границама, посебно црногорске невоље с Превлаком, особити гријех Милована Ђиласа”. У чему није у праву. Написао је Килибарда да то и даље тако мисли, јер је Ђилас, „кад су се републике формално разграничавале, ведрио и облачио”, а да је „запео”, „могла се Црна Гора проширити и на све области које је мачем ослободила у 19. и 20. вијеку”. Каква илузија једног познаваоца наше прошлости и још актуелног политичара! Има у Килибардином занимљивом приповједном казивању и других значајних детаља који се тичу личности Милована Ђиласа и његовог дјела. Интересантно је и тачно Килибардино запажање да је Ђилас у својим књижевним дјелима јасно и маштовито „уклопио истине о догађајима који су слиједили у Црној Гори послје уједињења 1918. године” Књигом о *Његошу* и романом *Црна Гора* Ђилас је - каже Килибарда - демантовао „титовског Ђиласа који је био задужен да теоријски образложи кодификацију „црногорске нације”. Ђилас је тај „комунистички задатак” извршио, „а потом се покајао”. И то покајање као и „комунистичка ревност”, по мишљењу Килибарде, „иду у матични текст историје Црне Горе и српског народа”. Своја запажања о Ђиласу Килибарда закључује, између осталог, овим: „Ђилас није уобичајена антиномија црногорског менталитета, он је удвострученост па и утрострученост те антиномије”.

Али сачекајмо да наука потврди ову Килибардину тврдњу.

Књижевни рад је трећи дио овог Зборника - испуњен бриљантним страницама шесторице књижевних историчара и књижевника о Ђиласовом књижевном дјелу. *Борислав Михаиловић Михиз* у есеју симболично названом *На љуш у Дамаск* (стр. 209-214), изговореном на трибини Удружења књижевника Србије одржаној на Светог Јована 1989. године, поводом разматрања студије Милована Ђиласа о Његошу, пише да ова књига представља „несумњиво сам врх наших биографских казивања о крајњем људском исходишту”. По Михизу Ђилас је: „Један од најплоднијих и у свету најприсутнијих српских писаца, аутор приповедачке и мемоарске прозе, гласовитих политичких трактата широких одјека, капиталног превода Милтоновог „Изгубљеног раја”, при том и сам превођен и објављиван на неколико десетина свјетских језика, чекао је пуне три и по деценије, у клаустрофобији тоталне завичајне изолације, да једно његово дело буде најзад објављено и у земљи у којој је и за коју је писао”. Своје луцидно разматрање Ђиласове књиге о Његошу, пјеснику, владару и владици, Михиз завршава надом да је она само претходница „дугог низа Ђиласових дјела, која наша читалачка публика већ одавно има право и потребу да упозна”.

Владо Стругар такође у свом опширом есеју - *Књига, Црногорцу, Најпошребнија* (стр. 215-236), анализу Ђиласове књиге „Његош - пјесник, владар, владика” почиње констатацијом да је она - поред „Горског вијенца” Рада Томова, раскошна повијест о Црној Гори и особеној духовности Црногораца. Своју изванредно изведену историјску анализу књиге о Његошу, Стругар завршава мишљу да и у њој као и у Горском вијенцу „истом реком бруји: борба је непрестана, исходи ће пасти на будућа нека поколења, бораштво се, дјелом и споменом, предаје вјечности”.

Миљан Мојашевић у осврту - *Једно читање изгубљених биџака* (стр. 237-245) анализира Ђиласов роман *Изгубљене биџке*, који има за историјску основу буне, рвања и ратовања српског становништва на простору око Плава и Гусиња, послје Берлинског конгреса, бојеве Црногораца с Турцима на Новшићима, децембра 1879. и касније на Мурини. „Овим романом - пише Мојашевић - писаним на робији, стао је писац толико високо на своју невољу да се питамо: Да ли би он, и ма ко други, разрадио, развио и дорадио овако богата поља поступака, размишљања, ликова, варијација - да је писао у хитњи живота у слободи”.

Ђилас је заиста и овај роман, као и друге књиге које је писао у затвору, писао смирено, стрпљиво јер је тако и морао да пише да би савладао затворску досаду.

Миливоје Марковић у прегледном есеју *Суочавања и преиспитивања* - Милован Ђилас као приповедач (стр. 247-272) извршио је темељну анализу Ђиласовог, иначе значајног приповедачког опуса, закључивши да је и у овом жанру свог литерарно-умјетничког остварења писац показао своју даровитост. Ђиласове приповијетке, по њему, неопходно је „да се нађу у матици наше приповедачке прозе после Другог свјетског рата...” Марковић закључује да је Ђилас и у писању бројних приповијетки, „показао да је јака личност...”

Под насловом *Појединац и историја* (стр 273-276), штампан је оглед књижевника и књижевног критичара Чедомира Мирковића о Ђиласовом роману *Црна Гора*, који је претходно објавила Политика (средином 1990). Овај историјски роман, такође написан у сремско-митровачком затвору (1958), бави се „одсудним временом црногорске историје: збивањима на почетку Првог свјетског рата, страдањима под аустријском окупацијом и расколима након завршетка рата”. Мирковић истиче да је Ђиласова доминантна преокупација, првенствено у идејама и плановима о уједињењу Црне Горе и Србије”, што је у основи тачно. У књизи *Црна Гора* Ђилас је испољио - каже Мирковић - велике књижевне амбиције које се огледају „у јаким интелектуалним слојевима, у занимљивим заплетима и у разноликим ликовима”, дакле, разним схватањима којима је писац желио „да објасни судбину једног колективитета”.

Бранко Поповић, истакнути књижевни критичар и књижевни историчар, у виспрено написаном есеју *Два Ђиласова романа* (стр. 277-305), исцрпно анализира и вреднује Ђиласове романи *Црна Гора* и *Изгубљене бишке*, оба написана у затвору, први 1958, а други 1962-1963. године. Поповић обавјештава читаоце да је роман *Црна Гора* штампан најприје у Њујорку, 1962. и 1963. *Изгубљене бишке* истовремено (1971) су штампане у Њујорку и Бечу. Он спомиње, више као обавјештење, да је Ђилас у затвору написао 1964-1965. године и роман *Светлови и мостови*, штампан на њемачком језику 1987. године у Минхену, али још не и на српском. У том тротомном роману Ђилас, пише Поповић, „проповеда о немирима у црногорском делу Санџака око 1923. године”.

Ови романи, као и студија *Њеџош - њесник, владар, владика*, написани су у „тамничким околностима, из сличних психолошких подстицаја и врло сродних духовних мотивација” - истиче Бранко Поповић.

Четврти дио ове књиге - *In memoriam* садржи текст Михаила Михајлова под насловом *Родоначелник дисидентског покрета* (стр. 309-310), написан „на вест о смрти Милована Ђиласа”. И сам дисидент и

један од најватренијих и најдоследнијих приврженика Ђиласових идеја и критичке мисли комунистичког система, Михајлов пише да је Ђилас „први дисидент у историји, у правом смислу речи родоначелник дисидентског покрета у комунистичком свету”. По Михајлову Ђилас је „донео у свет нешто ново, позитивно у историјским, планетарним размерама” због чега „је заслужио захвалност и вечно сећање човечанства”.

У овом дијелу је још једном објављен антологијски говор академика пјесника *Матхије Бећковића*, изговорен на Ђиласовој сахрани, на сеоском гробљу Ђиласовог родног Подбишћа. Говор је у овој књизи насловљен *Унук Алексе Маринкова* (стр. 311-315). Бећковић је Ђиласа, с дубоким осјећањем поштовања и мјере, убројио „у најсмелије мислиоце 20. века, који је држао перо у руци седамдесет година”. Милована Ђиласа, унука Алексе Маринкова, назвао је пјесник Бећковић најсмјелијим умом „кога је дала Црна Гора”.

Пети дио ове књиге - *Биографски и библиографски подаци* - испуњен је текстовима Василија Калезића и (Б)ранка (П)оповића. Калезић у тексту *Хронологија живота и рада Милована Ђиласа* (стр. 319-335), на синтетичан начин представља богат и разноврстан животни и стваралачки развој Милована Ђиласа, почев од његовог рођења 12. јуна 1911 године, у селу Подбишћу, близу Мојковца гдје му је породица иако му је отац Никола био капетан црногорске војске - па све до смрти и сахране, у прољеће 1995. године, на сеоском гробљу, у Подбишћу, гдје леже и његови родитељи. Ово није стереотипна биографија већ хронологија најзначајнијих догађаја из живота и стваралаштва Милована Ђиласа, који „припада реду изванредних и необичних људи”. У шест подналова, Калезић је први у нас дао прегледан животни пут овог мислиоца и књижевног ствараоца, скромно наглашавајући да је то само један покушј да се покаже смјер за писање свеобухватније Ђиласове биографије.

Извод из Ђиласове библиографије сачинио је Б. П. (стр. 337-341). Библиографија садржи Ђиласове књиге објављене на српском језику - 22 наслова, у Југославији и иностранству. У овај списак нијесу узете у обзир бројне брошуре које је Ђилас објавио између 1945. и 1953, а које су претежно идејно-политичког садржаја. Овој *Библиографији Ђиласових књига на српском језику*, свакако, треба додати и његов превод Милтоновог *Изгубљеног раја*. Б. П. даје и информације о библиографији Ђиласових радова коју је објавио на енглеском језику Мишел Миленковић у Њујорку, 1976. године. Та библиографија је много потпунија, обухвата Ђиласове радове од 1928. до 1975. године. Све укупно до 1975. године, Ђилас је

објавио око 450 радова, не рачунајући ту многобројна издања његових књига у свијету и, наравно, све оно што је објавио од 1975-1995. године.

Б. П. је навео и Ђиласове књиге штампане на страним језицима - и то само прво издање - укупно 18 наслова. Те књиге су објављиване на многим језицима широм свијета.

Шести дио ове књиге носи наслов *Догађајак* (стр. 345-374), а испуњавају га текстови Милована Ђиласа: *Развој моћ политичког мишљења*, написан као увод у књигу „Пад нове класе - повест о саморазарању комунизма (издавач „Службени лист СРЈ”, Београд, 1994) и факсимил Ђиласовог писма Јосипу Брозу Титу (20. марта 1967. године). Први текст је у ствари аутобиографски портрет, писан веома концизно и с великом дозом објективности, по чему може бити узоран образац како треба писати аутобиографију. Други текст - **писмо Јосипу Брозу Титу**, свједочанство је како један политичар и мислилац изражава бригу за судбину југословенске Федерације коју је, како Ђилас тачно запажа, „већ захватио процес дезинтеграције, који се за сада претежно испољава у јачању републичких партијских и других бирократизација”. Упозорава Ђилас „да је наш уставни систем плод конструкција и недоучених теорија, па као такав збркан, неподобан и неприродан”, да у земљи, упркос постојању радничких савјета, односно органа самоуправљања, „није решено ни једно од основних и горућих питања слободе, односно неспутанијег формирања друштва и привреде”. Завршавајући ово своје пророчко писмо и прогнозирајући могући почетак краја југословенске државне заједнице, Ђилас апелује на предсједника Тита, као најодговорнијег у земљи, „да преиспита своје дужности и своју улогу”, и да „и као политичар и човјек” учини да се дезинтеграција државе и друга неповољна кретања зауставе, јер је у питању „оно дело у које си уложио све што си имао и што имаш,,

Не тражећи лично ништа од Тита, Ђилас опомиње и савјетује: „Тренуци које преживљавају наши народи до те мере су животно важни да пред њима бледе личне судбине, наклоности и омразе, а и сваке идеолошке схеме и границе”.

Познато је, међутим, да Јосип Броз Тито није ни одговорио на ово писмо. Ђиласове анализе и визије је с омразом властодршца одбацио. Штавише, Броз је наложио М. Мишковићу, ондашњем савезном секретару за унутрашње послове да упозори Ђиласа да се убудуће не обраћа Титу у било којој форми. Догађаји који су слиједили довели су до трагичних посљедица и за југословенску федерацију и њене народе, и тако потврдили

Ћиласова предвиђања о трагичном крају једне државе коју су расточили југословенски национализми и комунистичке бирократске структуре уз обилату подршку непријатељских снага спољњег свијета.

На самом крају ове, технички добро опремљене књиге дате су у дијелу *Најомене* (стр. 377-378) *Белешке о ауторима прилога* - укупно их је 26.

* * *

И шта рећи још о овој драгоцјеној и необичној књизи која представља Ћиласа као историјску личност и његово вријеме. Она је књига разговора у трагању за једном изузетном историјском личношћу и његовим слојевитим и обимним интелектуалним дјелом које је извршило и врши најснажнији утицај у савременом свијету. Сви аутори прилога у овој књизи - његови некадашњи критичари и поборници, ревносни читаоци и љубитељи његових политичких и књижевних списа - сагласни су да је Ћилас једна од оних маркантних историјских личности нашег стољећа која има и која ће имати истакнуто и трајно мјесто у југословенској и свјетској историји.

Ћиласов развојни пут је био изузетно сложен, рекао бих, од школских дана па до смрти. Стигао је да буде врстан гимназијалац, талентовани писац, револуционар и ратник, комунистички пропагатор и идеолог, високи партијски и државни функционер, критичар система који је стварао, јеретик и робијаш, жртва и побједник, мислилац слободар - и све то потпуно. По томе он јесте изузетна личност савремене историје. Чини се да за такву глобалну тврдњу није потрена историјска дистанца, јер одавно је Ћилас ушао у историју.

Виспреди историчар савремене Југославије Бранко Петрановић је о Ћиласу написао и ове радове: „Ћиласова етичка жртва узбуђује. Он носи славу првог дисидента комунистичког света. У том смислу су му и испијали чашу у Дворцу књижевника у Москви 1990. године. Његова морална жртва и одрицање немају премца у нас... Он је мисаоно, политички и физички наживио Тита, човека којег је ценио, али којег је и најубитачније оценио као политичара без дела. Тито га је 1953-1954. године жртвовао ради помирења са Хрушчовом, јер је њему - прагматичару Ћилас био најјефтинији: као Црногорац, човек идеологије, без реалне материјалне и државно-полицијске моћи, омрзнут код дела конзервативних кадрова КПЈ, односно СКЈ који су у суштини били и

остали антистаљинистички стаљинисти, како их је уосталом Ђилас и називао". (Бранко Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, Београд, 1994, 68-69).

С овом оцјеном Петрановића сагласни су и многи други историчари, публицисти и писци.

Али биће, међутим, и оних који ће оспоравати ове оцјене. Држим да ће бити читалаца, у првом реду савременика М. Ђиласа, који ће са индигнацијом одбацити садашња мишљења и оцјене Ђиласових некадашњих критичара, његових другова из партијског и државног руководства, и оних других аутора прилога у овој књизи који су тако дуго осуђивали његове „антипартијске идеје и ставове”, а сада о Ђиласовом дјелу пишу похвале, издижу га и славе. Лично држим да се таква критика о **метанојама** (читај = право на преумљење) појединих аутора заступљених у овој књизи не може прихватити ни са становишта историјске науке и њој сродних друштвених научних дисциплина ни са етичког становишта. Јер, ако не бисмо прихватили право на **метаноју** као на природно, етичко и научно начело, онда историографија не би ни била наука, признали бисмо право на окамењеност мисли. Наиме, развој, напредовање историјске науке и политичке и историјске мисли подразумијева стално превазилажење ранијих схватања, погледа и оцјена о друштвеном развоју. Сваки стваралац има право на промјену мишљења на основу нових сазнања. Историчари, и не само они, већ и сви други мислећи људи, знају да је и у свјетској историографији увијек било примјера „ревизија историјске слике епохе, некада из иделошких разлога, а други пут из нових сазнања”.

Зашто би тога била лишена и наша савремена епоха? Стога сматрам да су са тог становишта врло драгоцјени као историјско свједочанство прилози Лазара Колишевског, Светозара Вукмановића, Мијалка Тодоровића, Мирка Тепавца, па и Момчила Цемовића и неких других аутора. Иначе, овај Зборник радова у цјелини представља значајан прилог за разумијевање савремене епохе и њених идеологија. Његова појава је драгоцјено свједочанство о савременој историји јужнословенског простора и личностима које су уживале благодети „диктатуре пролетаријата”.

Дакле, књига *Миован Ђилас* мами читаоца, она може бити лијек свакој несаници људи који хоће да шире своје сазнајне хоризонте.